

DƏYƏRLƏR: MAHİYYƏTİ, FƏRDİ VƏ SOSIAL HƏYATDA ƏHƏMİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Elvüsal MƏMMƏDOV,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Dillər və ictimai fənlər kafedrasının dosenti, AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutunun Din və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, elvusal.mammedov@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *əxlaq, dəyər, cəmiyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *мораль, ценность, общество.*

KEY WORDS: *morality, value, society.*

Giriş

Dəyər problemi həm fəlsəfə, həm sosiologiya, həm də psixologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. İctimai elmlərlə əlaqəli müzakirələrdə dəyər mövzusu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qızğın müzakirələrlə müşayiət edilməsinə baxmayaraq, hələ də dəyər məfhumunun konkret izahına təsadüf edilmir [1, s.8]. Bununla yanaşı, dəyərlərin tərif, mənbəyi, nisbi, yaxud konstant olması, əhəmiyyətinə görə sıralanması, kim tərəfindən və hansı yolla qorunub-saxlanması, fərdi və sosial müstəvidə oynadığı rol, öyrədilməsi və üsulları – bütün bu məsələlər dəyər problemi ətrafında gedən elmi-akademik polemikalarda hərəkətverici amil kimi çıxış edir.

Dəyər nədir?

Bir mədəniyyət, yaxud cəmiyyətin formalaşmasında dəyərlər əsas element kimi çıxış edir. Dəyərlər fərdi və ictimai müstəvidə ali ideallar hesab ediləndən ətraf aləmdə baş verənləri, insanların hadisələrə münasibətini qiymətləndirən normalar rolunu oynayır. Mənəviyyətə söykənən dəyərləri qarşılıqlı ictimai münasibətlərin əsaslandığı başlıca “bünövrə” hesab etmək mümkündür. Cəmiyyətin bazis tərkibinin dəyişməsi dəyərlərə təsirsiz ötüşmür, mövcud vəziyyətlə hakim dəyərlərin mübarizəsi qaçılmaz olur.

Dəyərlər həyatın bütün (dini, iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, fəlsəfi) sahələrində başlıca məfhumlar kimi özünü göstərir. Belə ki, bu və ya digər sosial-mədəni, siyasi və dini, ideoloji qrup dəyərləri özünə meyar seçərək fərdlərin, qrup və cəmiyyətin, hətta xalqların düşüncə və davranışlarındakı mənəvi və məzmun yükünə qiymət verir. Bununla yanaşı, dəyərlər stimül və motivasiya rolunu oynayaraq, fərdlərə təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Odur ki, davranışlarda dəyərlərin şüurlu və mexaniki “təzahür”ünü açıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Dəyər problemini öyrənmək ümumi tədqiqat və xüsusi sosial araşdırmalarda qarşıya qoyulan əsas məqsəd olsa da, öyrənilmə intensivliyinə baxmayaraq, bu məfhumun mənası hələ də konkretləşdirilməyib və mübahisə obyektinə olaraq qalır. Dəyər anlayışının hər kəsin müraciət edəcəyi dəqiq tərifinin olmaması bunu ən bariz şəkildə göstərir.

Terminoloji konkretliyin problemliliyinə baxmayaraq, dəyər mövzusu həm Qərbdə, həm də Şərqdə hərtərəfli tədqiq edilmiş mövzulardandır. XX əsrdə istər Qərbdə, istərsə də müsəlman dünyasında dəyər probleminin yenidən öyrənilməsinə maraqlı elmi-texniki inqilabla əlaqədar olmuşdur. Elmi-texniki inqilab elm və mədəniyyətin bütün sahələrində, hətta cəmiyyət və ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi həyatında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə ənənələr və dəyərlərdə aşınma baş

vermiş, fərdi və sosial müstəvidə yaxşını pisdən fərqləndirmək çətinləşmişdir, cəmiyyətdə məhəlli və yad dəyərlər arasında gedən mübarizədə seçim etmək bacarığımızı itirməyə başlamışıq.

Müsəlman və qərblı müəlliflərin əsərlərində dəyər məfhumuna verilmiş təriflər

Müsəlman və Qərb sosial-əxlaq fikrində dəyər məfhumuna verilmiş müxtəlif təriflər mövcuddur. Əvvəlcə müsəlman müəlliflərin yaradıcılığında dəyər məfhumu üçün göstərilmiş təriflərə nəzər salaq. Məsələn:

“Dəyərlər yaxşı və pis şeyləri müəyyənləşdirdiyimiz meyar və normalardır. Məhz bu meyarlar əsasında həmin şeylər haqqında mövqeyimiz formalaşır” [2, s.111];

“Dəyərlər elə nümunələr, qayda və məziyyətlərdir ki, insan həyatı onun üzərində qurulub, onunla formalaşır, sistem və davranışlar onunla ölçülür” [3, s.462];

“Dəyərlər - əsasında insan həyatının bina edildiyi və sayəsində digər canlıların həyatından fərqləndiyi qaydalar məcmusudur” [4, s.14];

“Dəyərlər cəmiyyətin böyük əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan müştərək anlayışlar, xoşbəxtliyi təmin edən normalar məcmusudur” [5, s.4];

“Dəyərlər istək, seçim və arzuları ifadə edir... Dəyərlər hər hansı bir şeyin arzu edilən olub-olmadığına dair inandır” [6, s.4];

“Dəyərlər uşaqların əxlaqi inkişafı ilə paralel şəkildə qavranan, amma əhatəsindəki böyüklər vasitəsilə fərqi nə vardığı həyat prinsipləridir” [7, s.2];

“Dəyərlər cəmiyyət, yaxud fərdlər tərəfindən qəbul edilən birləşdirici fenomenlər; fərdin şüuruna hakim kəsilən, davranışlarını tənzimləyən instinktlərdir” [8, s.2].

Həmçinin müsəlman müəlliflərin əsərlərində göstərilir ki, dəyərlər şəriətin təsdiqlədiyi prinsip və meyarlar kompleksinə istinadən, məqbul və arzuolunmaz davranışları müəyyənləşdirməklə hər hansı bir şey barəsində çıxarılan hökmdür [9, s.132].

“Dəyərlər yaxşını pisdən ayırd etməyimizə kömək edən başlıca inanclardır” [8, s.2].

O da qeyd olunur ki, dəyərlər insan, həyat, kainat və Allah haqqında İslamın göstərdiyi təsəvvürlərdən irəli gələn meyar və hökmlərdən ibarətdir. Dəyərlər müəyyən fərdi və ictimai situasiyalarla, təcrübə ilə iç-içə olduqda fərdi və sosial müstəvidə formalaşır, insana həyatda bacarıq və imkanlarına uyğun məqsəd və istiqamətlər bəxş edir, hobbı və maraqlarda, danışıq və davranışlarda birbaşa və dolayısı ilə özünü göstərir [10, s.34-35].

Qərblı müəlliflərə gəlincə, onların dəyər məfhumuna verdikləri tərifləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

“Dəyərlər predmetlərin, insanların, ideyaların, situasiyaların, hərəkətlərin yaxşı, pis, arzuolunmaz, arzulanan olduğuna dair hökmlərimizi formalaşdıran meyar və prinsipləri ifadə edir” / M.Holsted və M.Taylor [11, s.118];

“Dəyərlər mədəniyyət və cəmiyyətə mənə və əhəmiyyət qazandıran meyarlardır” / Jozef Fixter [12, s.213];

“Dəyərlər, ümumiyyətlə, davranışların müəyyənləşdirilməsini, hadisə və insanların qiymətləndirilməsini, hərəkətlərin izahını təmin edən ictimai aktor; fərdlərin həyatında yol göstərən prinsipləri təmsil edən motivasiya və məqsədlərdir” / Şalom Şvarts [12, s.210, 213];

“Dəyərlər nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu haqqında mühakimələrimizdir” / V.Veugelers və P.Vedder [13, s.82];

“Dəyərlər fərdin, yaxud sosial qrupun məqbul hesab etdiyi meyarlar, inanc və ya mənəvi prinsiplərdir” / H.Kolinz [12, s.213].

Fərdi və sosial həyatda mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti və funksiyaları

Dəyərlər fərdlər və cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Çünki dəyərlər, hər şeydən əvvəl,

tərbiyə problemi ilə əlaqəlidir. Tərbiyə işi, əslində, aksioloji işdir, dəyərlərin aşılınması və öyrədilməsini əhatə edir. Dəyərlərə söykənməyən istənilən tərbiyə prosesi səmərəli deyildir, özbaşınalıq doğurur, lazımı nəticəni vermir. Bəşəri münasibətlərdəki qeyri-müəyyən vəziyyətin fərdi davranış və meylləri müəyyənləşdirən ahəngli dəyərlər sisteminə biganəlikdən irəli gəlməsi mümkündür. Dəyərlər sistemi bu səbəbdən fərdi həyatın tənzimlənməsində özünəməxsus çəkiyə sahibdir. Dəyərlərin şəxsi və sosial müstəvidə daşdığı əhəmiyyəti aşağıdakı bəndlərdə xülasə etmək mümkündür:

1) Dəyərlər sistemi bu və ya digər cəmiyyətin məqsəd və qayəsini müəyyənləşdirir, fərdi davranış tərzini və maraqlarını müəyyən edən meyarlar üçün əsas rolunu oynayır;

2) Dəyərlər sisteminin ənənəvi dəyərlər və yeni həyat tərzini arasında gedən “çəkişmə”ni yumşaltmaq, fərdlərdəki psixoloji gərginliyi azaltmaq funksiyası vardır;

3) Dəyərlər sistemi ilə sosial mədəniyyət arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Dəyərlər sistemi bu əlaqəni möhkəmlədir, vicdan, zəka və davranışları şəxsiyyətin balanslaşdırılmış komponentləri halına gətirir;

4) Dəyərlər bu və ya digər kollektivi (ailə...) qoruyub saxlayır, onun özü üçün müəyyən etdiyi məqsədlərə çatmağında daxili bütövlüyü təmin edir, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin, müxtəlif qruplarının dəyişməz prinsiplərə bağlılığına imkan yaradır. Məhz bu prinsiplər sağlam ictimai münasibətlərin meydana çıxmasında dəyərlərə bağlılığı zəruri edir [14, s.79];

5) Dəyərlər fərdlərə onlardan tələb olunanı yerinə yetirmək imkanı verir, onlara müsbət uyğunlaşma bacarığı qazandırır. Bu və ya digər kollektivin prinsip və sağlam ideallarına uyğunlaşmaqla fərd özünü həm təmin, həm də təsdiq etməyi bacarır;

6) Dəyərlərə bağlılıq fərddə əmin-amanlıq duyğusu formalaşdırır, nəticədə o, müəyyən psixoloji vəziyyətlərdə, ətraf mühitin təsirləri qarşısında özünümüdafiə mexanizminə sahib olur;

7) Dəyərlər əxlaqı aşınma ilə mübarizədə əvəzsiz vasitələr hesab olunur. Fərdlər, xüsusən gənc nəsillər əxlaq dəyərlərini şəxsi və sosial həyatda əsas meyara çevirdikləri təqdirdə əxlaqsız hərəkətlərdən çəkinir, nalayiq ifadələrdən istifadə etmir, ehtiras və cinsi istəyin əsirinə çevrilmirlər. Dəyərlər düşüncə, vicdan və istəklərə nəzarət mexanizmi rolunu oynayır;

8) Dəyərlər fərdləri psixoloji və əxlaq baxımından tərbiyə edir, xeyrə, yaxşılığa, fədakarlığa, dürüstlüyə çağırır;

9) Dəyərlərin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, insanlara müəyyən vəziyyətlərdə əxlaq cəhətdən necə hərəkət etməyi öyrədir.

Bir sıra tədqiqatlarda dəyərlərin təsnifat əsaslı əhəmiyyətindən danışılır. Dəyərlərin təsnifləndirilməsi ilə bağlı olan bir nöqtəyi-nəzərə görə, ali, mədəni və əxlaq dəyərlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mühüm olub, xüsusi təsir gücünə sahibdir. Məsələn, ali dəyərlər (həqiqət, bəndəlik, ədalət, bacarıq və hikmət) fərdləri cəmiyyətdə daxilən rahat, vicdanən təmiz, Allahın qarşısında daşdıqları hüquqlara əməl edən, həqiqətlə yaşayan, ancaq Allaha bəndəlik edən şəxsiyyətlərə çevirmək xüsusiyyətinə malikdir. Nəticədə fərdlər ali məqsədə can atır, ikinci dərəcəli məqsədlər naminə insanlar və maddi vasitələrin köləsinə çevrilmir, bununla da daxilən rahatlıq tapır, ədalətli davranır, müdrik və bacarıqlı olduqlarını isbatlaya bilirlər. Mədəni dəyərlərə azadlıq, məsuliyyət, bərabərlik, əmək, güc, təhlükəsizlik, sülh, gözəllik və s. daxildir. Bu dəyərlər cəmiyyətin mədəni sferasından doğur, fərdlərin cəmiyyətə münasibətdə davranışlarını tənzimləyir. Mədəni dəyərlərə riayət cəmiyyətdə sülhü bərqərar edir, onu güclü və bütöv hala gətirir.

Dürüstlük, yaxşılıq, etibar, qardaşlıq, köməkləşmə, vəfakarlıq, səbir, minnətdarlıq, həya, nəsihət, lütfkarlıq və sairədən ibarət əxlaq dəyərləri fərdlər və cəmiyyətin maraqlarını təmin edir, münasibətləri möhkəmləndirir, qarşılıqlı ehtirama əsaslanan əlaqələr yaradır [15, s.24-50].

Fərdi və sosial müstəvidə biliklər qədər dəyərlər də mühümdür. Dəyərlər təkə iş görməyə, fəaliyyət göstərməyə təşviq edən güc kimi çıxış etmir, həm də bu işi, bu fəaliyyəti qiymətləndirən meyar kimi özünü göstərir.

Həmçinin dəyərlər şəxsiyyəti formalaşdıran komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Mənəvi dəyərlərin sərf-nəzər edilmədiyi mühitlərdə (ailə, sosial, iş...) fərdi və ictimai münasibətlər düzgün tənzimlənilir, ictimai həmrəylik təmin olunur, şəxsi və sosial maraqların balanslaşdırılması baş verir [16, s.44, 46].

Dəyər problemi ətrafında ayrı-ayrı təsəvvür və nöqteyi-nəzərlər meydana çıxsada, ələlxüsus mənəvi dəyərlərin fərdi və ictimai həyatda oynadığı rolu heç kəs inkar etmir. Fərdi müstəvidə mənəvi dəyərlər insan varlığının əsasını əmələ gətirir, fərdin davranışlarını müəyyənləşdirir, onu mənəvi tənəzzüldən, əxlaqi aşınmadan qoruyur [17, s.42].

Mənəvi dəyərlərin sosial funksionallığına gəlincə, aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür: Dəyərlər sayəsində cəmiyyətin davamlılığı, teleoloji mövcudluğu və bütövlüyü təmin olunur, xoşbəxt ictimai mühiti şərtləndirən sabitlik, stabillik baş verir, cəmiyyətin identikliyi mühafizə olunur; dəyərlər bu və ya digər cəmiyyətə qloballaşmanın labüd etdiyi mənfi dəyişikliklərlə mübarizədə kömək edir; dəyərlər cəmiyyətin mədəni komponentlərinin həmahəngliyinə şərait yaradır; mənəvi dəyərlər bu və ya digər sosial quruluşa əxlaqi-aksioloji məzmun qazandırır, solumu sinfi bərabərsizliyin gətirdiyi psixoloji təlatümlərdən, mənəvi xəstəliklərdən, əxlaqi deqradasiyadan qoruyur [17, s.43].

ƏDƏBİYYAT

1. Suat Anar. Değerlerin sosyolojik açıdan incelenmesi // Çağdaş Eğitim Dergisi, 1983, № 82.
2. Məhəmməd İbrahim Kazım. Aksioloji inkişaf və dini cəmiyyətlərin inkişafı // “əl-Məcəllə əl-ictimaiyyə vəl-qövmiyyə” jurnalı, Qahirə, 1971.
3. Əbdürrəhman ibn Zeyd əz-Zənidi. Sələfilik və dövrün problemləri. Ər-Riyad: 1998 / <https://archive.org/details/waq35941/page/n1>
4. Abdullah ibn İbrahim ət-Təriqi, Əbdürrəhman ibn Zeyd əz-Zəbidi və bş. Elmi ixtisas, fənn və bölüm olaraq “İslam mədəniyyəti”. Ər-Riyad: 1996 / <https://www.alukah.net/library/0/41005/>
5. Nevzat Tarhan. Değerler psikolojisi ve insan – Güzel insan modeli. İstanbul: “Timaş Yayınları”, 2016.
6. G.Saygılı. Değerler eğitimi. Ankara: “Maya Akademi”, 2015.
7. Hamdi Karakaş. Değerler eğitimi etkinliklerinin okul öncesi öğretmenlerine göre değerlendirilmesi: Nitel bir çalışma // Eğitimde Gelecek Arayışlar, 2015 / https://www.academia.edu/12040938/DE%40%9EERLER_E%40%9E%40%B0T%40%B0M%40%B0_ETK%40%B0NL%40%B0KLER%40%B0N%40%B0N_OKUL_%C3%96NCES%40%B0_%C3%96%40%9ERETMENLER%40%B0NE_G%40%96RE_DE%40%9EERLEND%40%B0R%40%B0LMES%40%B0_N%40%B0TEL_B%40%B0R_%C3%87ALI%40%9EMA
8. Nuray Kurtde Fidan. Öğretmen adaylarının değer öğretimine ilişkin görüşleri // Kuramsal Eğitim bilim, 2 (2), 2009 / <https://www.pegem.net/dosyalar/dokuman/131917-2012041992825-fidan-1.pdf>
9. Hamid Zəhran. Sosial psixologiya. Qahirə: “Aləm əl-kutub”, 1977.
10. Əli Xəlil Mustafa Əbüleyneyn. İslam dəyərləri və tərbiyə: dəyərlərin məzmunu, mənbələri və İslam tərbiyəsinin onların formalaşması və inkişafındakı rolu. Mədinə: “Məktəbə İbrahim əl-Hələbi”, 1988.
11. Mehmet Ülger, Mehmet Ali Dombaycı. Değer eğitiminin durumsallık boyutu // Eğitimde gelecek arayışları: Dünden Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu. 16-18 Nisan / April 2015 / Bartın, I cilt / <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/E%40%9e%40%B0T%40%B0MDE-GELECEK-ARAYI%40%9eLARI-C%40%B0LT-11.pdf>.
12. Mehmet Yazıcı. Değerler ve toplumsal yapıda değerlerin yeri // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 24, sayı: 1, Elazığ, 2014 / https://www.researchgate.net/publication/293026264_DEGERLER_VE_TOPLUMSAL_YAPIDA_SOSYAL_DEGERLERIN_YERI
13. Ayşe Balcı, Tuğba Yanpar Yelken. İlköğretim öğretmenlerinin “değer” kavramına yükledikleri anlamlar // Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H.U. Journal of Education) 39, 2010 / <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/87458>
14. Məhəmməd Əbdüləlim Mürsi. İslam tərbiyəsinin əsaslarına dair. İsgəndəriyyə: “əl-Məktəbə əl-camiyyə”, 2001.
15. Mane ibn Məhəmməd əl-Mane. İslam və Qərbə görə dəyərlər: müqayisəli tədqiqat. Ər-Riyad: “Dar əl-fəzilət” nəşriyyatı, 2005.
16. Seyyid Əhməd Təhtavi. Quran qissələrində didaktik dəyərlər. Qahirə: “Dar əl-fikir əl-ərəbi”, 1996.
17. Zəhra Əhməd Osman. Quran hekayələrində tərbiyəvi dəyərlər // doktorluq dissertasiyası. Xartum: 2009.

Эльвюсал Мамедов

**ЦЕННОСТИ: СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИИ В
ИНДИВИДУАЛЬНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ**

РЕЗЮМЕ

Проблема ценности является предметом исследования философии, социологии и психологии. Вопрос ценности имеет особое значение в дискуссиях, связанных с социальными науками. Несмотря на дискуссии, до сих пор нет конкретного объяснения концепции ценности. В то же время определение и источник ценностей, быть относительным или постоянным, сортировать по важности, роль, обучение и методы, играемые на индивидуальном и социальном уровнях - все эти вопросы выступают в качестве движущей силы в научных и академических спорах вокруг проблемы ценности.

Elvusal Mammadov

**VALUES: ESSENCE, IMPORTANCE AND FUNCTIONS IN
INDIVIDUAL AND SOCIAL LIFE**

SUMMARY

The problem of value is the subject of research in philosophy, sociology and psychology. The issue of value is of particular relevance in social science debates. Despite the debate, there is still no concrete explanation for the concept of value. At the same time, the definition and source of values, whether relative or constant, classified by their importance, role, education and methods played at the individual and social levels - all these issues act as a driving force in scientific and academic debates around the problem of value.